

HISTORISK TIDSKRIFT
(Sweden)

124:4 • 2004

Kontinuitet och förändring i synen på våldtäkt i Sverige under tidigmodern tid

Karin Hassan Jansson, *Kvinnofrid. Synen på våldtäkt och konstruktionen av kön i Sverige 1600–1800*, Diss, Studia Historica Upsaliensia 205, Uppsala 2002. 361 s.

Karin Hassan Janssons avhandling handlar som titeln anger om synen på våldtäkt och konstruktionen av kön i Sverige under perioden 1600 till 1800. Med ”synen på” avses inte bara en undersökning av historiskt föränderliga attityder till våldtäkt, vilket man kanske kan förledas tro, utan också en historisk problematisering av själva våldtäktsbegreppet och dess innebörd. Avhandlingens centrala utgångspunkt är nämligen att våldtäktsbegreppet inte skall betraktas som något historiskt oföränderligt. Våldtäkt är enligt författaren ”ett kulturellt skapat begrepp som får sitt innehåll i ett specifikt tidsmässigt, rumsligt och samhälleligt sammanhang”. Med andra ord betydde våldtäkt på 1600-talet inte nödvändigtvis exakt samma sak som idag. Samtidigt konstaterar författaren att den allmänna definitionen av våldtäkt också har varit sig ganska lik från 1600-talet och framåt. Redan i de medeltida stadgorna om kvinnofrid återfinns grunderna i det moderna våldtäktsbegreppet – att en man genom våld tvingar en kvinna till samlag. Men vilken betydelse som har lagts i våldet, tvånget och det sexuella umgänget och hur de olika momenten har betonats, liksom grunden för våldtäktshandlingens brottsliga karaktär och samhällsfarlighet, har varierat högst väsentligt över tiden. Det är denna spänning mellan kontinuitet och förändring som står i centrum för avhandlingen.

Forskningsuppgift och tillvägagångssätt

För att rekonstruera synen på våldtäkt i 1600- och 1700-talens samhälle, utgår författaren till att börja med från lagstiftningen för att sedan övergå till rätts-tillämpningen. Det är med andra ord på den rättsliga arenan som synen på våldtäkt analyseras. Det innebär att undersökningen grundar sig på en närläsning av rättsprotokoll som återger anklagelser, förhör, vittnesmål och domar i våldtäktsmål. Utgångspunkten är att betrakta rannsakingssituationen som ett möte där olika uppfattningar bryts mot varandra. Syftet är inte att fastställa vad som verkligen har hänt i de konkreta fallen, utan att rekonstruera de normer och föreställningar som låg bakom de olika aktörernas partsinlagor och rättens bedömning. I denna mening betraktas protokollen som berättande texter, samtidigt som författaren också understryker det rättsliga mötets aktiva och produktiva karaktär. En

viktig metodisk poäng här har varit att systematiskt jämföra hur de olika berättarversionerna förhållit sig till varandra. Det rättsliga mötet uppfattas på detta sätt som ett samhälleligt nav där normer och föreställningar om våld och sexuellt umgänge, manligt och kvinnligt, skapas och återskapas och på samma gång utmanas och förändras. Konstruktionen av kön hamnar därmed också i centrum för analysen. En studie av våldtäktsbrottet blir med nödvändighet också en studie av den tidigmoderna könsordningen, något som även understryks av författaren.

Framställningen är tematisk och består av två delar om vardera fyra kapitel. I den första delen ligger fokus på mannen och våldet, och i den andra på kvinnan/offret och våldtäktens sexuella aspekt. Den första delen inleds med ett kapitel om manlighet och våld. Därefter följer tre kapitel som i tur och ordning behandlar *den våldsamme soldaten*, *den tyranniske husbonden* och *den oanständige drängen* – tre av sex idealtypiska berättelser eller argumentationslinjer som författaren har identifierat i materialet. Del två introduceras på liknande sätt med ett resonemang om synen på våldtäktsoffer och kvinnors motstånd och vilja. Därefter presenteras tre likaså stereotypa berättelseteman i varsitt kapitel under rubrikerna *den trogna hustrun*, *den godtrogna pigan* respektive *den oskuldssfulla flickan*. Resultaten från den tematiska genomgången knyts ihop i det avslutande kapitlet och bildar – tillsammans med en utökad analys av lagstiftningen – en avslutande diskussion av sammanfattande karaktär om synen på våldtäkt och dess förändringar från medeltiden till införandet av den nya strafflagen på 1800-talet, något som egentligen ligger utanför den angivna undersökningsperioden. I detta kapitel förs också en diskussion om skillnader och likheter i synen på våldtäkt mellan Sverige och några andra europeiska länder. Jämförelsen belyser svårigheterna att passa in den svenska utvecklingen i redan etablerade teorier och förklaringsmodeller. Framställningen blir på detta sätt överskådlig och lätt att följa men kanske också onödigt lång. I gengäld fungerar det avslutande kapitlet också som en utmärkt sammanfattning

Avhandlingens huvudresultat

Undersökningens resultat vänder upp och ner på alla eventuella förutfattade meningar om att utvecklingen alltid går framåt. I flera avseenden var det tvärtom lättare för en kvinna att bli trodd och få en våldtäktsman fälld vid undersökningsperiodens början än mot 1700-talets slut. Det var dock inte kränkningen av den enskilda kvinnans kroppsliga integritet som stod i centrum för 1600-talets syn på våldtäkt, utan snarare kvinnans förlorade ära och upprätthållandet av den äktenskapligt baserade hushållsordningen. Detta framgår av att våldtäkt kunde sonas i efterhand genom förlikningar och överenskommelser om giftermål mellan offer och förövare. Inom ramen för denna ordning förutsattes mannen vara den sexuella initiativtagaren, medan kvinnor förväntades vara i grunden ärbara och

obenägna att ge sitt samtycke till utomäktenskapliga förbindelser och föräktenskapliga samlag som inte kunde leda till äktenskap. Rätten visade sålunda en tydlig benägenhet att godta berättelser om den trogna hustrun som gjort allt för att kämpa emot sin angripare eller den godtrogna pigan som utan egen förskyllan försatts i en vanmäktig situation av sin husbonde. En husbonde som på detta sätt missbrukat sin makt riskerade att straffas hårt om han fälldes. Den tyranniske husbonden representerade en uttalat negativ manlighet, men det var den våldsamme soldaten som mer än andra kom att utgöra den stereotypa bilden av en våldtäktsman under 1600-talet och som också kom att straffas allra hårdast. De ogifta drängarnas våldsamma närmanden bedömdes däremot inte lika entydigt negativt. Måttstocken utgjordes här av det så kallade "makesökningssystemet" och de rättsliga stadgorna om föräktenskaplig sexualitet. Långt in på 1600-talet bestraffades föräktenskapliga relationer under beteckningen mökränkning, men straffet drabbade bara mannen. Det innebar att det rättsliga och moraliska ansvaret för den föräktenskapliga sexualiteten lades på mannen som därmed också enligt lagen betraktades som den sexuella initiativtagaren. Med initiativet följde också ett moraliskt ansvar för mannen att äkta kvinnan om hon blev med barn. Makesökningssystemet gav ett större utrymme för ynglingar och unga män att driva igenom sin vilja, men det fanns en gräns även här när våldet uppenbarligen stred mot vad som hölls för att vara ett legitimt uppvaktande. Men denna gräns var inte knivskarp utan kunde liknas vid en glidande skala med det legitima sexuella initiativtagandet och våldtäkten som två motsatta ändpunkter. Också för de ogifta männen gällde således att det var mannens våld, sexuella initiativ och onda uppsåt som stod i fokus för synen på våldtäkt. Mannen var den givne förövaren och kvinnan det givna offret.

Detta förändrades under 1700-talet. Det var ingen skarp och plötslig förändring utan mer en fråga om att vissa föreställningar gavs en ny betoning. Författaren lägger här stor vikt vid den nya praxis i bestraffningen av föräktenskapligt umgänge som genomfördes på 1690-talet och slogs fast i 1734 års lag, och som innebar att både mannen och kvinnan straffades under beteckningen lönskaläge. Kvinnan pålades nu ett moraliskt ansvar och att det var mannen som lockade eller tvingade kvinnan till för- och utomäktenskapliga samlag togs inte längre för givet. Det innebar att kvinnans vilja respektive ovilja till samlag – inte mannens våld – hamnade i fokus som den avgörande skillnaden mellan våldtäkt och lönskaläge. Kvinnor uppfattades som rättssubjekt med egna viljor. Samtidigt lades också större vikt vid penetration som villkor för att våldtäkten skulle betraktas som fullbordad, vilket inte bara var svårare att bevisa, utan också försköt uppmärksamheten ytterligare från våldet och uppsåtet till våldtäktens sexuella moment och kroppsliga resultat. Kvinnors berättelser och vittnesmål ifrågasattes nu i allt större utsträckning med hänvisning till deras agerande och tidigare sexuella erfarenhet. En skillnad framträder i synen på kyska och ärbara kvinnor som kunde

påräkna lagens beskydd och lösaktiga kvinnor som fick skylla sig själva. Sexualiseringen och förkroppsligandet innebar också en begränsning av vad som kunde utgöra våldtäkt. Handlingar som tidigare bedömts som våldtäktsförsök, kunde omdefinieras till vanligt våld och allmän otuktighet. Samtidigt uttrycktes också en allt större förståelse för att unga män måste leva ut sin sexualitet. Någon tydlig bild av en stereotyp våldtäktsman är också svårare att hitta mot slutet av 1700-talet. Bilderna av den våldsamme soldaten och den tyranniske husbonden tonar bort. Kvar blev den oanständige drängen, men mera som representant för en allmänt problematisk ungdomlig oanständighet än för en maktmissbrukande och negativ manlighet. Vid 1700-talets slut hade fokus i synen på våldtäkt förskjutits från manlighet, våld och makt till att allt mer riktas mot kvinnlighet, sexualitet och moral. Det innebar också att synen på våldtäkt närmade sig den som rådde i Frankrike, Storbritannien och Tyskland. Under 1600-talet däremot tycks svenska kvinnor ha haft betydligt större handlingsutrymme och framgångar i sina anklagelser. Avhandlingens resultat är på flera sätt uppseendeväckande och kastar nytt ljus över hur relationerna mellan könen utvecklades i det tidigmoderna svenska samhället på tröskeln till det moderna.

Rättsmaterialet och den rättsliga arenan som utgångspunkt för analysen

Till grund för analysen och den empiriska undersökningen ligger 190 rättsfall från hela landet som rör våldtäkt från perioden 1600 till 1800 och som tillsammans med lagtexter, förarbeten till lagar och olika lagkommentarer utgör det huvudsakliga källmaterialet. Antalet funna rättsfall är således få trots att ett stort antal rättsliga källserier har gått igenom. Ett fullständigt utnyttjande av alla tillgängliga register och diariér från hovrätterna och justitierevisionen skulle helt säkert resultera i ytterligare ett antal rättsfall, men det är ändå frågan om så låga absoluta tal att det blir svårt att uttala sig om förändringar över tid och geografisk spridning på något meningsfullt sätt. Författaren gör därför klokt i att överge en mer renodlat kvantitativ analys även om en jämförelse med regioner i den östra rikshalvan kanske skulle ha kunnat vara av intresse. Bevarade register från Åbo hovrätts utslag från mitten av 1700-talet visar nämligen ovanligt höga och flera gånger högre frekvenser av våldtäktsmål i den östra delen av riket och framför allt i Österbotten, än i den västra.¹ Den östra riksdelen är visserligen representerat i undersökningen men bara ytterst ofullständigt med några få rättsfall från tryckta domböcker.

Även om ambitionen inte har varit att göra en kvantitativ analys så hade det ändå varit på sin plats med några kritiska reflexioner över vilka konsekvenser det låga antalet rättsfall kan tänkas få för analysen och valet av metod. Om antalet

1. För underlaget till denna statistisk, se Jonas Liliequist, "Hovrätternas brottmålsresolutioner som historiskt källmaterial", rapport till XXI Nordiska historikermötet i Umeå 15–19/6 1991, stencil.

våldtäktsmål som mest uppgick till några stycken per år i hela landet, så kan man till exempel fråga sig hur central den rättsliga arenan egentligen var för reproduktionen av vad som ansågs vara legitimt och illegitimt när det gällde sexuellt umgänge och våld. Författaren ger många goda skäl till varför kvinnor tvekade att ange våldtäkter inför rätta, men det antyder också att det fanns andra arenor, gener och situationer som kan ha varit av lika stor eller större betydelse för synen på våldtäkt än den rättsliga, och som också har lämnat källmaterial efter sig. Det kan till exempel gälla predikningar, bildframställningar, talesätt, skillingtryck, bönböcker, äktenskaps- och jungfruspeglar och längre fram på 1700-talet även pamfletter och tidningar. Även detta är i sammanhanget ett närmast outnyttjat material. En breddning av källmaterialet till andra kategorier hade kunnat stärka analysen av det sparsamma rättsmaterialet.

Som det nu är tvingas författaren ofta hänga upp sina förklaringar av stora attitydförändringar på ganska få avgörande rättsfall eller spektakulära lagändringar. Den från början stora tilltron till den rättsliga arenans betydelse, förbyts också under analysens gång i en uttalad försiktighet. Det gäller till exempel för analysen av övergången från mökränkning till lönskaläge som en viktig förklaring till den förändrade synen på våldtäkt under 1700-talet. Här skulle man kunna tänka sig att den rättsliga arenan verkligen spelade en avgörande roll eftersom dessa rättsfall var oerhört mycket vanligare än våldtäktsmål, men författaren väljer att istället gardera sig och skriver i försiktiga ordalag att när den manliga och kvinnliga parten i föräktenskapliga förbindelser nu delade på ansvaret så bör det *"rimligen ha lett till, eller varit en följd av, en förändring av synen på det sexuella initiativet och det moraliska ansvaret för det sexuella umgänget"* (s 302f). Trots detta förs lagändringen och kvinnans förvandling till rättssubjekt ändå till sist fram som den kanske viktigaste enskilda faktorn i förklaringen av den förändrade synen på våldtäkt. Men här kan flera invändningar göras. Ogifta kvinnor började dömas till böter på de flesta håll i landet redan vid mitten av 1600-talet, långt innan den centrala förordningen på 1690-talet och ännu längre innan en ökad misstroghet mot kvinnornas berättelser började märkas i våldtäktsmål.² Förändringar av attityder kräver förvisso sin tid, men här handlar det om ett glapp i analysen på närmare hundra år som spänner över flera generationer. Den nya misstrogheten drabbade inte heller bara ogifta kvinnor. Även den ärbara hustrun blev under 1700-talet mindre trovärdig i våldtäktsmål och hennes anklagelser rann allt oftare ut i sanden, men detta utan att det skett någon motsvarande förändring i de gifta kvinnornas rättsliga ansvar. Hustrurna hade tvärtom varit fullt ansvariga för horsbrott ända sedan medeltiden, utan att detta tycks ha påverkat deras trovärdighet i våldtäktsmål under 1600-talet. Sambandet mellan förändringar i kvinnors rättsliga status och synen på våldtäkt är alltså långt

2. Arthur Thomson, *Otidigt sängalag. En rättshistorisk studie*, Lund 1966, s 164ff.

ifrån enkelt och kräver i varje fall ett utökat resonemang och en breddning av det empiriska underlaget för att kunna ros iland. Eller kanske bör man leta efter flera och andra avgörande faktorer utanför den rättsliga arenan?

Om analysen ibland är för snävt kopplad till lagen och rätten så finns också exempel på det motsatta. Det är till exempel inte säkert att den förskjutning mot det sexuella momentet som skedde i våldtäktsbrottets rättsliga prövning under 1700-talet och som var till kvinnans nackdel, hade något specifikt att göra med en ökad misstroghet mot kvinnors trovärdighet. Samma tendens var märkbar också i till exempel tidlagsbrottet där spektakulära rekonstruktioner av handlingen genomfördes inför nyfikna åskådare och där kraven på bevisad penetration ökade för att gärningen skulle dömas som fullbordad. Sexualiseringen kan paradoxalt nog vara det oförutsedda resultatet av den legala bevisteorins allmänna utveckling mot ökade beviskrav, framdriven av juristkårens tilltagande professionalisering och juridiska teknikaliteter snarare än av bredare attitydförändringar.

Närläsningar och tolkningar – ny kunskap och nya forskningsfält

Dessa invändningar förtar dock inte avhandlingens stora förtjänster. Till dessa hör att inte bara kvinnan utan också mannen och manligheten ställs i centrum för analysen och problematiseras. Det kan ju tyckas självklart men har inte alltid varit fallet i studier av våldtäktsbrottet. Sambandet mellan våld, manlighet och makt analyseras ingående i texten med utgångspunkt i de olika stereotyperna och ställs sedan mot de utsatta kvinnornas situationer och försvarsstrategier. Författaren lyckas på detta sätt förena ett mer traditionellt genusperspektiv med fokus på kvinnors livserfarenheter med analyser av maskulinitet, vilket får betecknas som nydanande. Avhandlingens allra största förtjänst ligger dock i analysen av den ungdomliga och föräktenskapliga sexualiteten i vad som utgjorde det så kallade makesökningssystemet. Drängarna förutsattes ju söka en maka och frågan om vad som var ett legitimt och icke-legitimt närmande och vad som anstod en ung man respektive en ogift piga, ställs hela tiden på sin spets i rannsakingarnas berättelser. Här liksom i analysen av gifta kvinnors strategier för att återupprätta sin ära, fungerar författarens närläsning av källorna och metoden att systematiskt jämföra mannens, kvinnans och rättens versioner med varandra som allra bäst. Risken finns förstas att rättens styrning av berättelserna genom sättet att ställa frågor underskattas, men det är något som författaren är väl medveten om och hon kan på ett övertygande sätt visa hur frågan om våldet till en viss grad var en förhandlingsfråga. Samma beteende kunde i ett visst sammanhang betraktas som våldsamt för att i ett annat godtas som legitimt av parterna. Analysen visar också hur förhandlingsutrymmet vid 1700-talets slut alltmer obönhörligt verkade på de unga männens villkor samtidigt som kvinnornas manöverutrymme krympte och den manliga sexualiteten naturliggjordes som en drift som måste levas ut. Här ges en direkt inblick i hur manligt och kvinnligt kön "gjordes" och mobiliserades i

termer av makt och motstånd. Även här skulle dock icke-rättsliga källor ha kunnat ge ett värdefullt bidrag till analysen. Enbart Gustaf Hallenstiernas efterlämnade erotiska självbiografi från 1700-talet innehåller säkert lika många beskrivningar av uppvaktningar och burdusa närmanden på och över gränsen till våldtäkt som avhandlingens hela empiriska underlag från samma period. Inte minst intressanta i avhandlingens perspektiv är Hallenstiernas egna reflektioner och försök att rättfärdiga sitt handlande.³

Avslutning

Karin Hassan Janssons avhandling är ett pionjärbete som inte bara ger ny värdefull kunskap utan också inspirerar till ytterligare forskning. Den huvudinvändning som kan riktas mot analysen, att den empiriska basen är för snävt inriktad på rättsmaterial och den rättsliga arenan, kan och bör alltså likaväl uppfattas som en uppmaning till en mer omfattande och bredare forskning på de nya fält och problemområden som öppnar sig genom undersökningen. Avhandlingen är därtill inte bara av historievetenskapligt intresse utan framstår också som rykande aktuell. Den gråzon mellan legitimt uppvaktande och sexuellt tvång som författaren finner och analyserar i 1600- och 1700-talens Sverige, känns omedelbart igen i den moderna våldtäktsdebatten. Här föreligger alltså något så ovanligt som en historisk avhandling om tidigmoderna förhållanden som också har högsta aktualitet för nutida samhällsanalys. Undersökningen är dessutom skriven på ett intresseväckande sätt med resonemang som är lätta att följa trots sin komplexitet. Med en lättare redigering och en litet kortare text, kommer framställningen utan tvekan att kunna locka en bredare läsekrets.

*Jonas Liliequist**

3. Gardar Sahlberg (utg), *Mina kärleksäventyr. Av Gustaf Hallenstierna*, Stockholm 1972.

*Fakultetsopponent